

Muchowski, Piotr

Esseński ryt liturgiczny : modlitwy społeczności

Scripta Biblica et Orientalia 1, 201-213

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PIOTR MUCHOWSKI

ESSEŃSKI RYT LITURGICZNY: MODLITWY SPOŁECZNOŚCI

O istnieniu specyficznego esseńskiego rytu liturgicznego wiadomo zarówno z przekazu starożytnych pisarzy, przede wszystkim Flawiusza, jak i z samych rękopisów z Qumran. Wiemy, że na ryt ten składały się między innymi modlitwy i wspólne posiłki – wedle niektórych mogące mieć charakter sakralny. Należał do niego również rytuał ablucji, którego świadectwem są – jak uważa się – sadzawki ablucyjne w osiedlu w Qumran. Warto przy tym odnotować, że teza jednego z profesorów École Biblique – o. Jean-Baptiste Humberta, iż w osiedlu w Qumran mogła istnieć esseńska świątynia, w której składano ofiary rzeźne (świadectwem tego miałyby być kości znalezione w wielu miejscach)¹, nie zyskała uznania. Większość badaczy zdecydowanie stoi na stanowisku, że istotę esseńskiego rytu liturgicznego stanowiły modlitwy i że był to ryt analogiczny do późniejszego rytu synagogałnego. Rekonstrukcja liturgii esseńskiej oraz interpretacja znalezionej materiału tekstowego jest jednym z ważnych problemów badawczych w studiach qumranologicznych.

Świadectwem modlitw zbiorowych, stanowiących zasadniczą część liturgii esseńskiej, jest ok. 200 rękopisów znalezionych w grotach qumrańskich. Rękopisy te zostały w większości wydane w trzech tomach *Discoveries in*

¹ Przedstawiona w jego artykule „L’espace sacré à Qumran”, *RB* 101-2 (1994), 161-214.

*the Judean Desert*². Badania nad nimi prowadzone były dotąd głównie przez kilku badaczy, takich jak Bilha Nitzan, Moshe Weinfeld, Peter Flint, Eileen Schuller, Ester Chazon, Ester Eshel czy Daniel Falk³.

Manuskrypty znalezione w Qumran były – jak się przyjmuje – własnością społeczności esseńskiej. Jednakże biorąc pod uwagę ramy czasowe – część z rękopisów pochodzi z czasów jeszcze przed powstaniem społeczności esseńskiej (czyli przed połowy II w. p.n.e.) – oraz fakt, że część tekstów nie wykazuje typowo esseńskich cech, wydaje się, że teksty te uznać należy za świadectwo liturgii nie tylko esseńskiej. Świadectwo niestetychanie doniosłe, bo pochodzące z czasów, gdy istniała świątynia i kult świątynny. Jeśli wziąć pod uwagę, że – jak powszechnie wiadomo – w judaizmie rabinicznym przez długi czas obowiązywał zakaz spisywania modlitw i najstarsze zaświadczone zbiory modlitw pochodzą dopiero z okresu średniowiecza, to natychmiast widoczne staje się, jak ważnym i wyjątkowym świadectwem liturgii żydowskiej w okresie starożytnym, w okresie końca Drugiej Świątyni – jeszcze przed oficjalnym ustanowieniem liturgii rabinicznej – jest ten qumrański zbiór rękopisów liturgicznych. Jest to jedyne tak obszerne świadectwo liturgii istniejącej poza świątynią jerozolimską. W późniejszych przekazach zachowały się jedynie nieliczne wzmianki na temat modlitw w liturgii w okresie przed 70 r. n.e. Z Miszny wiadomo m.in., że przy składaniu ofiar całopalnych recytowane było błogosławieństwo kapłańskie oraz że istniała instytu-

² Por. M. Baillet, *Qumran Grotte 4: III* (DJD VII), Oxford 1982; E. Eshel, H. Eshel, C. Newsom, B. Nitzan, E. Schuller, A. Yardeni, *Qumran Cave 4: VI* (DJD XI), Oxford 1998; E. Chazon, T. Elgvin, E. Eshel, *Qumran Cave 4: XX* (DJD XXIX), Oxford 1999.

³ Por. np. B. Nitzan, *Qumran Prayer and Religious Poetry*, Leiden 1994; M. Weinfeld, „Prayer and Liturgical Practice in the Qumran Sect”, w: *The Dead Sea Scrolls: Forty Years of Research*, red. D. Dimant, U. Rappaport, Leiden 1992, 241-258; P.W. Flint, *The Dead Sea Psalms Scrolls and the Book of Psalms* (Studies on the Texts of the Desert of Judah 17), Leiden 1997; E.M. Schuller, „Worship Temple and Prayer in the Dead Sea Scrolls”, w: *Judaism in Late Antiquity. Part 5: The Judaism of Qumran, vol. I*, red. A.J. Avery-Peck, J. Neusner, Leiden 2001, 125-143; E.M. Schuller, „Petitionary Prayer and the Religion of Qumran”, w: *Religion in the Dead Sea Scrolls*, red. J.J. Collins, R.A. Kugler, Grand Rapids 2000, 29-45; E. Chazon, „The Function of the Qumran Prayer Texts. An Analysis of the Daily Prayers (4Q503)”, w: *The Dead Sea Scrolls: Fifty Years after Their Discovery 1947-1997. Proceedings of the Jerusalem Congress, July 20-25, 1997*, red. L. H. Schiffman, E. Tov, J.C. VanderKam, Jerusalem 2000, 217-225; E. Chazon, „The “Qedushah” Liturgy and Its History in Light of the Dead Sea Scrolls”, w: *From Qumran to Cairo: Studies in the History of Prayer*, red. J. Tabor, Jerusalem 1999, 7-17; E. Eshel, „Prayer in Qumran and the Synagogue”, w: *Gemeinde ohne Tempel, zur Substituierung und Transformation des Jerusalemer Tempels und seines Kults im Alten Testament, antiken Judentum und frühen Christentum*, red. B. Ego, A. Lange, P. Pilhofer, K. Ehlers (WUNT), Tübingen 1999, 323-334; D.K. Falk, *Daily, Sabbath, and Festival Prayers in the Dead Sea Scrolls*, Leiden 1998.

cja *ma'amad*⁴, polegająca na tym, że kapłani niebiorący udziału w wartach (*miszmarot*) w świątyni byli zobowiązani do modlitw poza świątynią. Podobnie z podania Miszny wynika, że psalmy były recytowane w świątyni przez lewitów z podziałem na określone dni (M Tamid 7,4). Sam udział ludu w modlitwach w świątyni był przy tym najwyraźniej jedynie bierny⁵.

W ramach kolekcji liturgicznych rękopisów qumrańskich wyróżnia się kilka rodzajów utworów. Szczególnie interesującą grupę stanowią teksty określone mianem „Liturgii na wyznaczone okresy”. Są to modlitwy powszechne przeznaczone do odmawiania w cyklu dziennym, tygodniowym i rocznym. Co należy podkreślić, najprawdopodobniej są one w większości tekstami nie powstałymi w środowisku esseńskim, ale zaadaptowanymi przez esseńczyków dla potrzeb ich liturgii. Wskazują na to dane paleograficzne oraz brak qumrańskich cech językowych i charakterystycznej qumrańskiej terminologii.

Zachowało się kilka utworów tego typu, z których najlepiej znane są trzy:

„Modlitwy codzienne” (4Q503 [4QpapPrQuot])⁶. Jest to zbiór modlitw porannych i wieczornych – odmawianych o świcie i o zmierzchu. Modlitwy mają formę błogosławieństw. Tekst zawiera wskazania, kiedy powinny być odmawiane. Bóg błogosławiony jest jako stwórca i jako Bóg Izraela, ten, który wybrał Izraela i dokonał dla niego cudów. Zachowane ustępy przeznaczone były najprawdopodobniej do odmawiania w kolejne dni pierwszego miesiąca roku (nisan lub tiszri). W jednym z zachowanych fragmentów (81) pojawia się formuła wyznania grzechów⁷.

„Słowa Ciał Świecących” (4Q504-6 [4QDibHam a, b, c])⁸. Jest to zbiór psalmów i modlitw na poszczególne dni tygodnia. Zachowane fragmenty pokazują, że modlitwy pierwszego dnia nawiązywały w swej treści do aktu

⁴ Zob. M^Taanit 4,2-3. Por. J. Tabory, „Ma'amadot: A Second-Temple Non-Temple Liturgy”, w: *Liturgical Perspectives: Prayer and Poetry in Light of the Dead Sea Scrolls*, red. G. Chazon, Leiden 2003, 235-261.

⁵ Odnośnie do liturgii w świątyni zob. B. Nitzan, *Qumran Prayer and Religious Poetry*, 40-45.

⁶ Por. Baillet, *Qumran Grotte 4: III*, 105-136; J.M. Baumgarten, „4Q503 (Daily Prayers) and the Lunar Calendar”, *RevQ* 12 (1985-7), 399-407.

⁷ Oto jeden z ustępów (niestety zwój przetrwał w złym stanie): fragm. 29 kol. 8: „szes[nastego tegoż miesiąca, wieczorem, będą błogosławić. Zaczną mówić: Niech będzie błogosławiony Bóg Izraela, który uświęcił sobie [...Bóg] pobłogosławi Jeszuru[na ... oświetlić zie]mię, będą błogosławić [...] światło, będą się cieszyć [... chw]aląc twe imię, Boże Świateł, który odnowiłeś [...] bram światła. Nasz lud, opiewając twą chwałę [... cho]rągwie nocy. Boży pokój niech będzie z tobą, Izraelu, podczas wscho[du słońca ... Si]jedemnastego tego miesi[ąca,] wieczorem, będą błogosławić. Zaczną [... ch]walić [... Iz]raelu przez wszystkie ok[resy ... będą] błogosławić. Zaczną mówić: Bł[og]osławiony bądź ... święte św[iętych]. I nocy tej [...]”. Zarówno ten cytat, jak i kolejne przytaczane są na podstawie przekładu w: P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, Kraków 2000².

⁸ Por. Baillet, *Qumran Grotte 4: III*, 137-175.

stworzenia, czwartego zaś do przymierza z Bogiem. Modlitwy szóstego dnia zawierały wyznanie grzechów. Modlitwy szabatowe miały natomiast charakter dziękczynny. Poszczególne modlitwy zbudowane są z kilku stałych części, na które składają się m.in. informacje o ich przeznaczeniu, formuły błagalne do Boga o miłosierdzie dla Izraela z odniesieniami do historii Izraela, a także formuły błogosławieństw Boga⁹.

„Modlitwy na święta” (1Q34-1Q34bis, 4Q507-509 [1QPrFetes, 4QPrFetes a-c])¹⁰. Był to prawdopodobnie zbiór modlitw na wszystkie święta żydowskiego roku liturgicznego, aczkolwiek zachowały się fragmenty dotyczące tylko kilku świąt, m.in. Święta Tygodni i Dnia Pojednania. Jeden z fragmentów (fragm. 1 4Q507) zawierał powszechne wyznanie grzechów i zapewne był częścią liturgii Dnia Pojednania. Ta kompozycja – w przeciwieństwie do dwóch poprzednich – jest uważana za należącą do twórczości własnej esseńczyków. W tekście pojawia się specyficzna qumrańska terminologia oraz znane z literatury qumrańskiej motywy teologiczne (np. wybrania sprawiedliwych, odrzucenia niegodziwych, objawienia rzeczy ukrytych). Niektóre z modlitw są powiązane z wyznaniem win i odnową przymierza. Jedną z charakterystycznych cech tych modlitw jest także ich widoczne odniesienie do kultu ofiarnego, co – biorąc pod uwagę, że mamy, prawdopodobnie, do czynienia z tekstem esseńskim – pokazuje, że modlitwy rzeczywiście zastępowały ofiary, analogicznie jak w kulcie synagogałnym. Jednocześnie podkreśla wagę kultu świątynnego dla esseńczyków, odseparowanych od świątyni¹¹.

⁹ Zob. np. fragm. 1-2 kol. 5: „Mimo tego wszystkiego nie odrzuciłeś potomstwa Jakuba i nie wzgardziłeś Izraelem dokonując ich zagłady, zrywając twe przymierze z nimi. Gdyż ty jesteś żywym Bogiem, tylko ty i nie ma żadnego oprócz ciebie. Pamiętałeś o /swym/ przymierzu, ty, który wyratowałeś nas na oczach narodów i nie pozostawiłeś nas pośród narodów. Okazałeś łaskę twemu ludowi Izraelowi”; fragm. 1-2 kol. 7: „[...] Hymny na dzień szabatu. Dziękczynicie [...] jego święte imię nieustannie [...] wszyscy aniołowie świętego firmamentu [...] do nieba, ziemia i wszystkie jej zamysły [...] wielka [otchłań,] zatracenie, wody i wszystko, co [...] wszystkie jego stworzenia, nieustannie, na wiek[i ...] jego świętość. Radośnie śpiewajcie Bogu”.

¹⁰ D. Barthélemy, J.T. Milik, *Qumran Cave 1 (DJD I)*, Oxford 1955, 136,152-155; Baillet, *Qumran Grotte 4: III*, 175-215.

¹¹ Zob. np. 1Q34 fragm. 1-2, 4-6: „[...] Błogosławiony niech będzie Pan, który nam sprawia radość [...] Modlitwa na Dzień Pojednania. Wspomn[ij, P]anie [...]”; fragm. 3 kol. 2, 3-7 „[...] Niegodziwość nie ostoi się przed tobą. Wybrałeś sobie lud w okresie twej przychylności, pamiętałeś bowiem o swoim przymierzu. Po[leci]łeś, aby ich wydzielić dla ciebie jako świętość spośród wszystkich ludów. Odnowiłeś twoje przymierze z nimi przez chwalebny widzę i słowa twego świętego [ducha,] przez dzieła twoich rąk i pismo twej prawicy, objawiające im podwaliny chwały i wieczne dzieła”. 4Q509 fragm. 131 kol. 2, 5-11: „[...] pierwocin. Pamiętaj, Pa[ni]e, o okresie świątecznym [...] twoje ulubione dobrowolne ofiary, które nakazałeś [... z]łożyć przed tobą najlepsze [twe] dzieła [...] na ziemi, by być [...]gdyż w dniu [...] uświęciłeś [...] młode (bydlę) [...]”.

Drugą ważną grupę qumrańskich tekstów liturgicznych stanowią teksty typowo esseńskie, występujące w opisach esseńskich rytuałów i doktrynalne w swym charakterze. Należą tutaj modlitwy wypowiedane podczas obrzędów esseńskich, m.in. podczas dorocznej ceremonii odnowy przymierza, aktu wyłączenia ze wspólnoty, a także rytuału oczyszczenia¹².

Pierwsza z tych ceremonii zaświadczona została w Regule Zrzeszenia (2,19-3,12). Była to liturgia związana ze Świętem Tygodni. Członkowie społeczności potwierdzali przez nią swoją przynależność do społeczności esseńskiej i przymierze z Bogiem. Zasadniczą część tej liturgii stanowi wyznanie win, błogosławieństwa ludzi dzieła Bożego wypowiedane przez kapłanów i przekleństwa dla ludzi dzieła Beliala, wypowiedane przez lewitów, potwierdzone przez społeczność formułą „amen, amen”¹³.

Akt wyłączenia z kolei występuje w Dokumencie Damasceńskim (4Q266). Formuła wyłączenia była prawdopodobnie również recytowana podczas Święta Tygodni. Rytuał ten jest interpretowany jako akt potępienia dla tych, którzy nie przyjmowali teologii i praw wspólnoty esseńskiej i łamali te prawa¹⁴.

¹² Dane krytycznych wydań tekstów omawianych poniżej, zob. P. Muchowski, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*, Poznań 2005. Do tej grupy tekstów liturgicznych włączany jest również tekst „Rytuał zaślubin” (4Q502), zawierający modlitwy wypowiedane, jak się uważa, podczas ceremonii zawierania małżeństwa. Niestety tekst zachował się bardzo słabo i jego dokładna identyfikacja wydaje się niemożliwa. Najprawdopodobniej nie był to tekst esseński.

¹³ Zob. 1QS kol. 2, 1-10: „Kapłani będą błogosławić wszystkich ludzi dzieła Bożego, podążających w doskonałości po wszystkich jego drogach, mówiąc: Niech cię błogosławi wszelkim dobrem i niech cię strzeże od wszelkiego zła, niech oświeci twoje serce roztropnością życia i niech cię obdarzy wieczną wiedzą, niech podniesie ku tobie swe łaskawe oblicze dla wiecznego pokoju! Lewici zaś będą przeklinać wszystkich ludzi dzieła Beliala. Zaczną mówić: Bądź przeklęty za wszystkie niegodziwe dzieła twej winy, niech cię wyda Bóg na postrach, w ręce wszystkich wywierających zemstę, i niech cię ukarze zniszczeniem rękami wszystkich oddających wet za wet. Bądź przeklęty, bez miłosierdzia, gdyż ciemne są twoje czyny. Bądź wzgardzony w mroku wiecznego ognia. Niech się Bóg nad tobą nie zmiłuje, gdy będziesz wołać, i niech ci nie przebacz, gdy będziesz pokutować za twe przewinienia. Niech podniesie swe gniewne oblicze, by się zemścić na tobie. Niech nie będzie dla ciebie pokoju z ust żadnego z tych, którzy trzymają się ojców. Wszyscy przystępujący do przymierza winni mówić za błogosławiącymi i przeklinającymi: Amen, amen”.

¹⁴ Zob. 4Q266 fragm. 11, 7-18: „Za bunt, ze społeczności winien zostać usunięty. Będzie mówić przeciw niemu kapłan ustanowiony nad społecznością. Stanie [i po]wie: Błogosławiony bądź Ty, który jesteś wszystkim. [W ręk]ach twoich jest wszystko. Sprawco wszystkiego, który ustanowiłeś ludy według ich rodzin i ich narodowych języków. Kazałeś im błędzić po pustkowiu i bezdrożu. Naszych ojców wybrałeś, ich potomstwu dałeś twe prawdziwe ustawy i twe święte wyroki, które człowiek winien czynić żeby żyć. Granice wyznaczyłeś nam. Tych, którzy przekraczają je, przekląłeś. My zaś jesteśmy twoim odkupionym ludem i trzodą twego pastwiska. Przekląłeś przekraczających je, my zaś zachowaliśmy (je). Usunięty winien odejść. [...] Synowie Lewiego [i mieszkańcy]

Błogosławieństwa wypowiedane podczas obrzędu oczyszczeń, dokonywanych na święta oraz w przypadku skażenia nieczystością, zaświadczone zostały w utworze znanym pod nazwą „Rytuał oczyszczenia” (4Q512). W zaświadczonym tekście występują kilkakrotnie formuły wyznania win i dziękczynienie za oczyszczenie (niestety, zachowane fragmentarycznie)¹⁵.

Niewątpliwie modlitwami powszechnymi były licznie odnalezione w Qumran zbiory hymnów i psalmów, w tym utwory w części nieznanne z żadnych innych źródeł, takie jak np. Barchi Nafsi czy Hodajot. Utwór Hodajot – zbiór hymnów przypisywanych Nauczycielowi Sprawiedliwości, zasługuje przy tym na szczególne wyróżnienie w tej grupie. Druga część tej kolekcji, znana pod nazwą „Hymny/Psalmy wspólnoty”, wykazuje wyraźne cechy liturgiczne i mogła – jak się uważa – zajmować doniosłe miejsce w liturgii esseńskiej, ze względu na doktrynalną wymowę tekstu Hodajot, uważanego za rodzaj manifestu teologicznego społeczności esseńskiej. Występują tu wezwania do sławienia Boga, których adresatem jest społeczność, wypowiedzi w pierwszej osobie liczby mnogiej oraz błogosławieństwa. Pojawiają się też informacje o okresach, w których należy wznosić modlitwy¹⁶.

W przypadku kolekcji psalmów znalezionych w Qumran – w sumie kilkadziesiąt rękopisów – nie jest do końca jasne, jak pod względem wykorzystania liturgicznego powinny być one interpretowane. Kolekcje te wykazują różnice w stosunku do masoreckiej wersji psalmów (najczęściej w tym kontekście wskazywany jest rękopis 11Q5). Aczkolwiek niektórzy uczeni uważają, że ich specyfika tekstowa mogła wynikać właśnie z ich liturgicznego przeznaczenia, to jednak na ogół przyjmuje się, że qumrańskie wersje psalmów powinny być raczej odczytywane jako świadectwo istnienia w okresie ostatnich wieków Drugiej Świątyni wielu wersji tekstowych psalterza (przy

obozów winni się zebrać w trzecim miesiącu, aby przekląć zbaczającego w prawo [lub w lewo od] Prawa”.

¹⁵ Zob. 4Q512 fragm. 29-32 kol. 7, 8-11: „I będzie błogosławić. Zacznie mówić: Błogosławiony bądź, [Boże Izraela, który] wybawiłeś mnie od wszystkich moich przestępstw i oczyściłeś mnie z nieczystego nierządu /i odkupiłeś/, abym mógł przyjść [...] czystość. I krew twej ulubionej ofiary całopalnej, i pamięć o won[i ...] twoje święte kadzidło i twa ulubiona [w]oń [...]”.

¹⁶ Liturgiczne przeznaczenie tej kompozycji jest wyraźnie widoczne w wielu fragmentach, zob. np. 4Q427 fragm. 3 kol. 2: 5-10: „Dla maskila. Dziękczynna [pieśń i modlitwa, by przez nią oddawać pokłon i błagać nieustannie, od jednego okresu do drugiego, z] nadejściem panowa[nia] światła, [w poszczególnych porach dnia, zgodnie z jego porządkiem, zgodnie z ustawami o wielkim świetle, gdy nastaje wieczór i odchodzi] światło na początku władzy ci[emności] wyznaczonego okresu nocy, przy jej przesileniu, gdy nastaje poranek i w czasie jej wycofywania się] do swej siedziby przed światłem, przy od[ejściu] nocy i nadejściu dnia. Nieustannie, we wszystkich początkach czasu, podstawach okresu] i przesileniu wyznaczonych okresów, [zgodnie z ich porządkiem, zgodnie ze znakami odnoszącymi się do całej ich władzy, zgodnie z porządkiem ustanowionym ustami Boga, i przez świadectwo] tego, co jest”.

tym sam fakt wykorzystywania w liturgii esseńskiej zbiorów psalmów nie budzi wątpliwości)¹⁷.

Inną znaczną grupą modlitw typowo esseńskich są modlitwy występujące w utworach o charakterze eschatologicznym, opisujących wydarzenia mające się rozegrać w czasach mesjańskich. Są to również modlitwy przeznaczone dla społeczności. Do utworów zawierających takie modlitwy należą m.in. Reguła wojny i Reguła całego zgromadzenia. Ten ostatni tekst opisuje ceremonię posiedzenia społeczności esseńskiej z udziałem mesjasza. Do tej grupy należy również utwór Pieśni ofiary szabatowej, opisujący niebiańskie liturgie z udziałem ludzi i aniołów. Tekst ten najprawdopodobniej nie jest jednak esseński, aczkolwiek, jak wynika z treści, odwoływał się do kalendarza słonecznego. Był przeznaczony na pierwsze 13 szabatów roku¹⁸.

Ostatnią grupą tekstów liturgicznych, należących do omawianej kategorii, są modlitwy o charakterze egzorcy stycznym. Jest ich kilka, jest to m.in. utwór znany pod nazwą 4Q510-4Q511 „Pieśń Mędrca”¹⁹. Są one uważane za utwory esseńskie. W swojej istocie jednak nie były związane z obrzędem wypędzania złego ducha z osoby opętanej, ale z ochroną przed działaniem złych duchów. Odzwierciedlona w nich idea egzorcyzmu polega zasadniczo na „ujarzmianiu” duchów zła poprzez głoszenie potęgi Boga. Ich wyróżniającą cechą jest osadzenie istoty egzorcyzmu w doktrynie teologicznej sekty. Do grupy tekstów egzorcy stycznych zaliczane są również dwa nieesseńskie utwory 4Q560 „Zaklęcia przeciw demonom”²⁰ (źle zachowany)²¹ i 11Q11 „Psalmy niekanoniczne”²². Oba te utwory miały wyzwalać od złych duchów, które

¹⁷ Por. J. A. Sanders, „Psalm Scrolls”, w: *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, red. L.H. Schiffman, J.C. VanderKam, Oxford 1999, 715-717; Flint, *The Dead Sea Psalms Scrolls*, 198-227.

¹⁸ Warto w tym miejscu odnotować tezę Bilhy Nitzan (którą już ona sama jednak uznała za spekulację), że Pieśni ofiary szabatowej mogły zastępować szabatową ofiarę dodatkową (musaf). Por. Nitzan, *Qumran Prayer and Religious Poetry*, 293.

¹⁹ Por. 4Q510 fragm. 1, 1-7: „[...] Błogosła[wieństwa dla K]róla Chwały. Słowa dziękczynienia w psalmach [...] dla Boga Wiedzy, P[otę]żnego Świętego, Boga bogów, Pana świętych. [Jego] wła[dza] jest nad silnymi mocarzami. Mocą jego potę[gi] wszyscy są przerażeni. Rozprasza[ją] się i pośpiesznie uciekają przed wspaniałością siedzi[by] jego królewskiej chwały. I ja, maskil, głoszę jego prześwie[tny] majestat, by przestraszyć i przer[azić] wszystkie duchy aniołów zniszczenia i duchy bękartów, demony, Lilit, sowy i [szakale ...] i tych, którzy zadają ciosy zni[enacka], aby zwieść ducha rozumu, by spustoszyć ich serca i [...] w okresie władz[ny] niegodziwości i w czasach upokorzeń Synów Światło[ści ...]”.

²⁰ Por. E. Puech, *Qumran Grotte 4: XXVII (DJD XXXVII)*, Oxford 2009, 291-302.

²¹ Por. 4Q560 fragm. 1 kol. 1, -6: „[...] serce i w[ątroba ...] rodzi rebelię, rodzą zły nakaz [...] w]chodzić w ciało demonowi samcowi i demonicy samicy [...] winę i przestępstwo gorączkę, dreszcze i gorączkę serca [...] we śnie, włamywacz samiec i włamywaczka samica, rozbijający [...] ni]egodziwi [...]”.

²² Por. 11Q11kol. 5, 4-13: „Dawidowy. Odn[óśnie słów sze]ptanych w imieniu JHW[H. Wołaj w każ]dym czasie do nieb[a. Kiedy] przyjdzie do ciebie Beli[a], po]wiesz do nie-

wiązано przede wszystkim z chorobami psychicznymi, ale także różnymi innymi dolegliwościami. Być może teksty te były również wykorzystywane przez esseńczyków, których teologia wyraźnie zakładała istnienie i działanie złych duchów.

Dokonując interpretacji znaczenia tekstów liturgicznych z Qumran, należy zadać kilka zasadniczych pytań, takich jak: czy teksty te rzeczywiście odzwierciedlają własną liturgię esseńską – liturgię społeczności odseparowanej od świątyni i kultu ofiarnego – oraz, jeśli tak, w jakim stopniu na podstawie zachowanych tekstów możliwe jest odtworzenie tej liturgii – jak wyglądała ta liturgia, do jakiego stopnia była rozwinięta i jak bardzo była odrębna w relacji do innych społeczności żydowskich. Nadto doniosłym pytaniem jest, jak miała się ta liturgia do liturgii synagogalnej wypracowanej w środowisku rabinicznym. Jest to pytanie dotyczące historii formowania się kultu synagogalnego.

Pierwsze z pytań wpisuje się oczywiście w szerszą dyskusję na temat pochodzenia i autorstwa całości rękopisów qumrańskich. Aczkolwiek część badaczy odrzuca tezę o powstaniu rękopisów w samym Qumran, to zdecydowana większość zgadza się, że znacząca część rękopisów z Qumran to rękopisy autorstwa esseńskiego, niezależnie, czy ich teksty zostały skomponowane w Qumran, czy też w Jerozolimie lub jakimkolwiek innym miejscu w Judei. Podobnie rzecz ma się z kolekcją tekstów liturgicznych. Niewątpliwie część z nich to kompozycje własne esseńczyków, część jednak to kompozycje powstałe poza społecznością esseńską. Ich obecność w kolekcji, niekiedy w wielu egzemplarzach, zdaje się świadczyć, że były one nie mniej akceptowane i używane przez społeczność esseńską. Możemy zatem przyjąć, że zbiór tekstów odnalezionych w Qumran, przynajmniej w części, jest świadectwem liturgii esseńskiej, w której wykorzystywane były zarówno modlitwy ogólne, właściwe dla żydowskiego społeczeństwa tamtego okresu, jak i modlitwy specyficznie esseńskie. Liturgia esseńska najprawdopodobniej jedynie w części była odrębna, dystynktywna dla esseńczyków. W części zaś zawierała modlitwy ogólne, jak można przypuszczać, wspólne dla innych ówczesnych religijnych grup żydowskich, jeśli nie dla całości społeczeństwa żydowskiego. Tej ostatniej możliwości jednak nie potwierdza fakt braku tych samych modlitw, co w zbiorze qumrańskim, w liturgii rabinicznej – ukształtowanej w swej osnowie stosunkowo niedługo później.

go: Kimże jesteś ty, [przeklęty przez] ludzi i przez potomstwo świ[ę]tych? Twoja twarz to twarz [nie]ości, a twe rogi, to rogi [nikcze]mności. Ciemnością jesteś, a nie światłem, [niego]dziwością, a nie sprawiedliwością. [Naprzeciw ciębie] dowódca wojska JHWH. [Uwięzi] cię w dolnym [szo]lu. [Zamknij br]amy z brązu, [których ni]e [przeniknie] światło. Nie [zabłyśnij nad tobą światło] słońca, któ[re] świeci [nad] sprawiedliwym, ro[z]jaśniając jego twarz. I] powiesz: Czyż [nie] anioł przychodzi [ze spr]awiedliwym [na sąd, gdyż] wyrządził mu zło sz[atan]? I ratuje go duch p[rawdy] od cie[mności], gdyż sp[rawiedliwość] dla niego [stawia się na sądzie]”.

Esseńczycy jako odrębna społeczność religijna wyłonili się na arenie dziejowej na tle sporu o kalendarz oraz zarząd nad świątynią. Nie uczestniczyli w kulcie ofiarnym w świątyni jerozolimskiej. Tekst Reguły Zrzeszenia kol. IX, 3-6 wyraźnie pokazuje, że istotę liturgii esseńskiej stanowiło zastąpienie ofiar ze zwierząt modlitwami-ofiarami warg²³. Stąd niewątpliwie esseńczycy musieli mieć ustalony porządek modlitw i teksty modlitw. Liczne rękopisy z modlitwami, w tym w większości modlitwami społeczności, potwierdzają ten stan rzeczy.

W jakim stopniu możliwe jest odtworzenie esseńskiego porządku modlitw? Wydaje się – przede wszystkim na podstawie odniesień do ofiar w niektórych z qumrańskich tekstów liturgicznych – że dzienny czas modlitw mógł odpowiadać czasowi składania ofiar całopalnych w świątyni. Z tekstu Modlitw codziennych – które jednak, jak się przyjmuje, nie są kompozycją własną esseńczyków – wynika, że modlitwy odmawiane były dwa razy dziennie. Odpowiadałyby zatem rabinicznym modlitwom Szacharit i Maariw. Tradycja dwóch modlitw dziennie jest oczywiście dobrze znana z późniejszego judaizmu i udokumentowana w literaturze rabinicznej i karaimeńskiej. Z Flawiusza²⁴ jednak oraz z tekstu Reguły Zrzeszenia (kol. X)²⁵ zdaje się wynikać, że społeczność zbierała się na modlitwy również w innych porach, tj.

²³ Por. 1QS kol. 9,3-5: „Gdy ci będą w Izraelu, zgodnie z tym porządkiem, by położyć podwalinę ducha świętego dla wiecznej prawdy, by dokonać odkupienia za winy przestępstwa i sprzeniewierzenie grzechu, i dla łaski dla ziemi, bez mięsa ofiar całopalnych i tłuszczów ofiary rzeźnej, ofiara warg będzie, według prawa, niczym woń sprawiedliwości, a doskonała droga będzie jak dobrowolna ulubiona ofiara pokarmowa”.

²⁴ Por. Flawiusz, *Wojna żydowska*, II, 8, 5.

²⁵ Por. 1QS kol. 10, 1-10: „Ofiarą] warg winien go błogosławić w czasach, które Bóg ustanowił: Na początku panowania światła i jego przesilenia, oraz gdy powraca na wyznaczone mu miejsce. Na początku wart ciemności, gdy otwiera swój skarbiec i rozpościera ją nad (światem) oraz podczas jej przesilenia, i cofania przed światłem. Gdy rozbłyskują ciała świecące ze świętej siedziby i gdy cofają się do chwalebego przybytku. Gdy nadchodzą okresy, odpowiednio do dni miesiąca, oraz podczas ich przesilenia i ich wzajemnego następowania. Gdy się odnawiają, jest to wielki dzień dla Najświętszego i znak otwarcia jego wiecznych łask. Na początku okresów w każdym nastającym czasie, na początku miesięcy, odpowiednio do ich okresów i świętych dni, zgodnie z ich porządkiem. Na pamiątkę ich okresów, ofiarą warg będę go błogosławić, zgodnie z ustawą wyrytą na zawsze. Na początku lat, podczas przechodzenia ich okresów, gdy wypełnia się ich ustawowy porządek, w naznaczonym dniu, jednego w drugi: okresu żniw w lato, okresu siewu w okres trawy, okresów lat w tygodnie, i z początkiem tygodni, po okres jubileuszowy. Przez cały czas mego istnienia wyryta ustawa winna być na mym języku niczym owoc uwielbienia i dar moich warg. [...] Będę świadomie śpiewać, a całe moje granie będzie ku chwale Bożej. Brzmienie mojej harfy będzie dla jego świętego porządku. Flet mych warg będę podnosić podług linii jego prawa. Z nadejściem dnia i nocy będę wchodzić do przymierza Bożego i z odejściem wieczoru i ranka będę wymieniać jego ustawy”.

w południe i o północy. Nadto tekst 1QS VI, 7-8²⁶ wskazuje, że społeczność powinna czytać Prawo i błogosławić razem jedną trzecią każdej nocy. Ten sam tekst Reguły Zrzeszenia podaje, że czasem modlitw winny być początki lat, tygodni, jubileuszy, pór roku, miesiący i święta. Niektóre z zachowanych modlitw w rękopisach były przeznaczone na święta (aczkolwiek niestety zachowało się tylko kilka wzmianek o przeznaczeniu modlitw na konkretne święto). Co należy podkreślić, z tekstu Reguły Zrzeszenia wynika, że esseńscy przebywający razem byli zobowiązani do wspólnych modlitw (1QS 6)²⁷. W tekście Reguły Zrzeszenia w tym samym kontekście zaświadczony został wymóg, by w społeczności, w której jest dziesięciu mężczyzn, był również kapłan. Jak sądzę, mamy tutaj pewną analogię to rabinicznej instytucji minjanu i modlącej się grupy jako namiastki ludu Izraela. W rękopisach nie ma natomiast zaświadczonych odniesień, wymogów co do miejsca modlitwy. Nie ma mowy o domu zgromadzenia – synagodze jako namiastce świątyni. Zapewne dlatego, że w owym czasie świątynia istniała.

Wydaje się, że takie teksty, jak Modlitwy codzienne i Modlitwy na święta pełniły właśnie rolę siduru i machazoru w społeczności esseńskiej. W utworach tych mamy teksty modlitw przeznaczonych na konkretne dni i konkretny dni świąteczne. Ponieważ te dwa utwory są najwyraźniej tekstami niepowstałymi w społeczności esseńskiej, mogą być zaklasyfikowane jako ogólnozydowskie. Wydaje się, że mogą one odzwierciedlać powszechną liturgię żydowską, niezwiązaną z jedną konkretną grupą, i zawierać modlitwy odmawiane być może również w świątyni. Co warto podkreślić, w tekstach tych występują odniesienia modlitw do ofiar składanych w świątyni. Niemniej modlitwy te były najwyraźniej również częścią liturgii esseńskiej.

Modlitwy zaświadczone w rękopisach są w zdecydowanej większości nieznanne z innych źródeł, w tym źródeł rabinicznych, i nie pojawiają się w liturgii rabinicznej, aczkolwiek zaobserwowano pewne analogie między niektórymi z nich a modlitwami rabinicznymi²⁸. Analogie te bynajmniej nie mogą być jednak interpretowane jako dowód bezpośredniej zależności

²⁶ 1QS kol. 6,7-8: „Społeczność winna czuwać razem trzecią część wszystkich nocy roku czytając Księgę i badając Prawo, i razem błogosławiąc”.

²⁷ Por. 1QS kol. 6,2-4: „Razem winni jeść, razem błogosławić, razem naradzać się. W każdym miejscu, w którym będzie dziesięciu mężczyzn z rady zrzeszenia, winno nie braknąć między nimi kapłana”.

²⁸ Por. m.in. między Modlitwami codziennymi a Jocer Or, Hymnem do Stwórcy (11QPsa 26,9-15) i Koduszat Jocer, Pieśniami ofiary szabatowej i Kodusza. Por. Nitzan, *Qumran Prayer and Religious Poetry*, 55-56; D.K. Falk, *Daily, Sabbath, and Festival Prayers in the Dead Sea Scrolls*, Leiden 1998, 138-146; M. Wienfeld, „Traces of Koduszat Jotzer and Pesukey de-Zimra in the Qumran Literature and in Ben Sira”, *Tarbiz* 48 (1979), 186-200. Por. też Eshel, „Prayer at Qumran and the Synagogue”, 323-334; R.S. Sarason, „Communal Prayer at Qumran and among the Rabbis: Certainties and Uncertainties”, w: *Liturgical Perspectives*, red. Chazon 1997, 151-172.

liturgii esseńskiej i rabinicznej. Są raczej wyrazem szerszej wspólnej tradycji liturgicznej²⁹.

Odnośnie do treści i struktury modlitw można zaobserwować, że modlitwy ogólne – nieesseńskie w swojej genezie, zawierają jako stały element błogosławieństwa Boga i doksologiczną formułę „Amen, amen”. Bóg sławiony jest w nich najczęściej jako stwórca i Bóg Izraela – ten, który wybrał Izraela i opiekuje się nim. Niekiedy na zasadzie retrospekcji przypominane są wydarzenia z dziejów Izraela i cuda uczynione przez Boga w trakcie biblijnej historii ludu Izraela. Niektóre modlitwy mają formę błagalną o ocalenie Izraela. Wydaje się, że wiele z modlitw odmawianych mogło być na zasadzie antyfony – gdy lektor recytował tekst modlitwy, natomiast społeczność potwierdzała ją wypowiadając słowa „Amen, amen”.

Co do modlitw, którym przypisywane jest pochodzenie esseńskie, to modlitwy te cechuje nawiązywanie w treści do teologii esseńskiej, do takich dogmatów, jak wybranie, objawienie rzeczy ukrytych, stosowane są specyficzne esseńskie pojęcia teologiczne i słownictwo. Kilkakrotnie zaświadczona została formuła wprowadzająca, wyjaśniająca przeznaczenie modlitwy, np. „Hymny na dzień szabatu”. W niektórych z modlitw pojawia się charakterystyczna formuła: „Dla maskila”. Odpowiednio modlitwa lub jej część jest kończona formułą: „Odpowiedzą: Amen, amen” czy „Winni mówić za błogosławiącymi Amen, amen”. W niektórych modlitwach słowa błogosławieństwa są wypowiadane przez kapłanów i lewitów, a następnie jedynie potwierdzane przez społeczność poprzez „Amen, amen”. Charakterystyczna dla modlitw esseńskich jest konstrukcja na zasadzie zestawienia błogosławieństw i przekleństw, co niewątpliwie jest również wyrazem idei dualistycznego podziału świata, właściwej dla teologii esseńczyków. Błogosławiony jest Bóg i synowie światłości, przeklinany Belial i synowie ciemności. Również specyficzne dla esseńczyków są modlitwy ujęte w formę liturgii w czasach ostatecznych. Esseńczycy oczekujący rychłego nadejścia końca świata, najwyraźniej silnie akcentowali tę swoją wiarę w liturgii – nie jest jasne jednak, kiedy modlitwy te, zaświadczone m.in. w tekście Reguła całego zgromadzenia, były odmawiane. Jest również znamienne, że w niektórych z tych modlitw wraz z ludźmi błogosławią aniołowie i istoty niebiańskie.

W odniesieniu do późniejszych dyskusji rabinicznych na temat tego, jak powinien wyglądać tekst modlitwy, warto odnotować, że modlitwy esseńskie zawierają nie tylko ustępy znane z pism biblijnych, aczkolwiek często przytaczają lub parafrazują tekst psalmów i pism prorockich.

²⁹ Por. D.K. Falk, „Prayer in the Qumran Texts”, w: *The Cambridge History of Judaism, t. III: The Early Roman Period*, red. W. Horbury, W.D. Davies, J. Sturdy, Cambridge 1999, 875-876; S.C. Reif, „Second Temple, Qumran Research, and Rabbinic Liturgy: Some Contextual and Linguistic Comparisons”, w: *Liturgical Perspectives*, red. Chazon, 147-148.

Niewątpliwie częścią liturgii esseńskiej musiało być czytanie Tory. Wynika to wyraźnie z tekstu Reguły Zrzeszenia VI, 6-8. Przemawia za tym także olbrzymia liczba zwojów Tory w Qumran. Tutaj oczywiście nasuwa się pytanie, jaki był porządek czytań i jak podzielony był tekst Pięcioksięgu – zakładając, że cykl czytań obejmował cały Pięcioksiąg. Otóż wydaje się, że za istnieniem jednostek tekstu wykorzystywanych w czytaniach podczas modlitw społeczności świadczą znaki graficzne w niektórych zwojach, mające zwykle postać niezapisanych wierszy lub części wierszy. Mogły one pełnić funkcje znaków segmentujących. Analiza tych znaków – co istotne – wskazuje, że wydzielane sekcje tekstu nie pokrywały się z paraszami czy sederami w liturgii rabinicznej, niemniej obejmowały zwykle partie tekstu stanowiące spójną całość tematyczną.

Warto również wskazać, że w grotach qumrańskich znaleziono kilkadziesiąt filakteriów, co świadczy, że praktyka zakładania tefilin – odrzucona potem przez karaimów – była stosowana już w okresie istnienia świątyni³⁰. Niemniej, jak wynika z odnalezionych filakteriów, tekst umieszczany w tefilin nie pokrywał się dokładnie z tekstem rabinicznym. Filakteria qumrańska również świadczą, że liturgia esseńska wpisywała się w liturgię ogólną, aczkolwiek niewątpliwie posiadała odrębny specyficzny rys, zarówno pod względem myśli teologicznej, jak i sposobu konstrukcji niektórych modlitw.

Modlitwy esseńskie, tak jak udokumentowane w rękopisach qumrańskich, różnią się od modlitw znanych z późniejszych sidurów i machazorów rabinicznych. Z literatury rabinicznej wynika, że liturgia oparta na modlitwie została ustalona przez rabinów niedługo po upadku świątyni i zaprzestaniu kultu ofiarnego. Istotne w tym względzie jest pytanie, w jakim stopniu wprowadzona przez rabinów liturgia była nową instytucją? To znaczy, czy już wcześniej istniał w społeczności faryzejskiej, i w ówczesnych innych społecznościach religijnych, ustalony porządek modlitw, który został podniesiony do rangi obowiązującej instytucji, czy też ustanowiona przez rabinów liturgia była innowacją? Nie jesteśmy w stanie tego rozstrzygnąć, niemniej jeśli odrzucimy tę ostatnią możliwość, to musimy założyć, że liturgia esseńska musiała być zasadniczo różna od liturgii w społeczności faryzejskiej i być może innych społecznościach przed 70. r. n.e.

³⁰ Por. J.T. Milik, „Tefillin, mezuzot et targums”, w: *Qumran grotte 4:II (4Q128-4Q157)*, red. R. de Vaux, J.T. Milik (DJD VI), Oxford 1977, 33-91.

LITURGICAL RITE OF ESSENES: PRAYERS OF THE COMMUNITY

Summary

The author describes the texts of Qumran that include community prayers. According to the approved classification, there are three groups of texts to be distinguished: 1) daily prayers and prayers concerned with festivals, 2) prayers concerned with Essenic ceremonies and hymns, 3) exorcisms. In the Conclusions, the author considers a number of research issues connected with the texts. These are mainly whether it is possible to reconstruct the liturgical rite of Essenes. The author further comments with distinctive features of these prayers and their relationship with the later rabbinic prayers.